

"ҚУТАДҒУ БИЛИГ" МИЛЛИЙ ТАФАККУР ТАРИХИНИНГ НОЁБ МАНБАСИ СИФАТИДА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.1563004>

Мадаева Шахноза Амануллаевна
ЎЗМУ профессори, ф.ф.д.
Ўзбекистон // shmadaeva@gmail.com

Аннотация

Ушбу мақолада Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг” асарида туркий халқлар, ўзбек миллий тафаккурининг илдизлари, ахлоқий ва маданий стереотиплари таҳлил қилинади. Шунингдек, тарихий-ретроспектив таҳлил жараёнида асарни ўрганишнинг методологик хусусиятлари, илмий объективлик ва ғоявий интеграциядаги муаммолар ўрганилган.

Калит сўзлар: Юсуф Хос Хожиб, “Қутадғу билиг”, туркология, ориентализм, идентиклик, миллий идеология.

Annotation

This article analyzes the roots of Uzbek national thought, moral and cultural stereotypes of Turkic peoples on the example of Yusuf Khos Khojib's work "Kutadgu bilig". Also, in the process of historical-retrospective analysis, the methodological features of studying the work, problems of scientific objectivity and ideological integration are studied.

Key words: Yusuf Khos Khojib, "Kutadgu bilig", Turkology, orientalism, identity, national ideology.

Миллий тафаккур тарихида онг омилини репрезентация қилиш ва холатини кўрсатиш жуда мураккаб ҳолат. Онг номоддий омил бўлгани учун уни фақат тарихий жараёндаги ёзма манбалар орқали мураккаб матрицавий усулда очиб берилади. Ўзбек халқи тарихида туркий тил контенти орқали миллий тарихни боғловчи, бошқа халқларда бунчалик кўп ва тўлақонли мавжуд бўлмаган қадимги парамеологик манбалар, яъни матал ва масал, мақоллар ва дostonлар ҳисобланади. Бундан кейинги давр билан бирга Илк Ўрта асрда яратилган ва туркий тил контенти орқали бизгача туркий халқлар анъаналари, маданияти, тафаккур тарзи хусусиятлари ҳақида маълумот берувчи икки асосий манба мавжуд бўлиб, бу Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг” ва Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотут-турк” асарларидир. Аслида ушбу асарлар билан озгина вақт фарқ оралиғида битилган Аҳмад Яссавийнинг “Хикматлар”, Хусайн Воиз Кошифийнинг “Ҳибат ул-ҳақоик” асарлари ҳам ноёб манба саналса-да, асосий эътибор, туркий тил манбаси бўйича мурожаат нуктаи назаридан, Юсуф Хос Хожиб ва Маҳмуд Қошғарий китобларига бўлган. Академик Бартолдьнинг фикрича, туркий тил тарихига бағишлаб ёзилган ноёб адабиётнинг Қашғарда пайдо

бўлиши тасодифий эмас эди, чунки бу даврда Юсуф Хос Хожибнинг яшаб турган ҳудуди ислом миссионерлиги ва форс таъсиридан анча холи эди дейди.

“Қутадғу билиг”нинг шуҳрати шу даражада эдики, рус олими Самойловичнинг “Ўрта Осиё туркий ёзувлари” («Среднеазиатско-турецкие надписи») асарида «Қутадғу билиг»дан кўчирмалар маиший буюмларда ҳам бор эди, дейилади, бунда айнан Уралнинг қуйи оқимидаги (Сарайчик) қишлоқда (XIII аср) топилган кўзадаги ёзув назарда тутилган. Шунингдек Мулла Бобожоннинг 1864 йилда ёзилган «Таворихи Хоразмшоҳия» асарида “Вазирнинг иши тартиб ўрнатишга қаратилсинки, тартиб йўқ жойда одиллик ҳам йўқ” деган хитоблар борки, бу “Қутадғу билиг” дан олинган айни иқтибосга ўхшайди. “Қутадғу билиг” фақат турк тилида ёзилган дастлабки ноёб манба бўлгани учунгина эмас, балки бадий маҳорат ва ёзув услуби жиҳатидан ҳам мукамал эди ва унинг таъсири ҳатто 14-15 асрларда катта бир йўналиш саналган чигатоӣ адабиётининг шаклланишида ҳам таъсир кўрсатган.

Мен мазкур тадқиқотимда “Қутадғу билиг” миллий тафаккур тарихи билан боғлиқ идеологик томонига эътибор берганим учун, бу масалани асарга оид библиографик материаллар орқали тушунтириш осон деб ўйладим.

«Қутадғу билиг»ни бевосита Ўзбекистоннинг ўзида академик ўрганиш, унинг учинчи - Наманган (Тошкент) нусхасини топилиши билан бошланиб кетди. Бу ҳақда дастлаб 1923 йилда «Туркистон» газетаси хабар берди, сўнг Фитрат, А.Саъдий мақолалари босилди»[1.10]. Айнан XX асрнинг бошида нафақат Абдурауф Фитрат[2.10], балки забардаст адиблар Зиё Кўкалп[3], Фуад Купрулулар [4.77] ижодида қайта ва қайта ушбу асарга мурожаат қилиниши, ўша давр пантуркизм ҳаракатининг ғоявий стратегиясининг бир қисми бўлди.

Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари», “Энг эски турк адабиёти намуналари”, Зиё Кўкалпнинг “Туркчилик асослари” ва Фуад Кўпрулизоданинг “Турк адабиётида илк мутасаввифлар” асарларида туркий адабиёт намуналарини биттадан териш, уларни XX асрда янги эрага кираётган туркий қавмларни сиёсий аренада ўз тарихий ўрнини англашга даъват этиш, ажам халқларининг улкан қисми бўлган туркий халқлар маданиятини ўзига танитишга бўлган ҳайрли ҳаракатлар бор эди. Бу вазиятда албатта буюк туркшунос олимларнинг услуби зарур эди. Чунки бир вақтнинг ўзида ушбу асарлар бутун дунё турколог олимлари томонидан ориенталистик руҳда тадқиқ этилаётган эди. Хусусан бу ориенталистик анъана ҳозирда ҳам Рудигер Лёлкер[5] (Rüdiger Lohker. The Kutadgu Bilig: some characteristics and its relation to the idea of rule. Istoricheskaya etnologiya [Historical Ethnology]. Vol. 8. No. 3: 389–393. DOI: 10.22378/he.2023-8-3.389-393) ва Роберт Данков[6] (Robert Dankoff, Dankoff R. From Mahmud Kaşgari to Evliya Çelebi: Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures. Piscataway: Gorgias Press, 2009.) каби олимлар томонидан “Қутадғу билик” Марказий Осиёда

анъаналарини Эрон етакчилиги контекстида давом эттиришга ҳаракат, деб баҳоланган. Юқорида номи тилга олинган Фитрат, Фуад Кўприли ишларида бу вазият бошқача талқин қилинади.

1. Туркий халқлар исломдан олдин яратган адабиёт...соз билан айтилган халқ оғзаки ижоди намуналари, - халқона шеърлардан иборат эди. Туркий халқларнинг ўша даврдаги ижтимоий муассасаларида тил, дин, ахлоқ-одоб, урф-одат ва ҳуқуқда қавм руҳи ва шахсиятини акс эттирган ибтидоий аслият мавжуд эди. Чин, ҳинд, Эрон маданиятида эса, аксинча, марказдан асл оммага кўчиб ўтолмади[4.77].

Шу билан бирга бу битикларнинг характери ифода хусусиятида аввалдан мавжуд бўлган қаҳрамонлик тили, филологлар тилида қаҳрамонлик эпослари руҳида ёзилган. Шунинг учун ҳам ҳозирда ўзбек халқ оғзаки ижоди туркумида 38 томдан иборат фолклор материалларининг мавжудлиги ўзбек халқининг қадимги тарихида қаҳрамонлик эпослари турли кўринишда, юксак бадиий маҳоратда яратилганини ва кўпроқ ёзма кўринишда эмас, халқни хотирасида мавжудлиги шу нарсанинг далилидир. Фолклоршунослик илмида қаҳрамонлик қўшиқларига ва дostonларига эга бўлган ҳудудда албатта тарихда халқ бўлиб шаклланиш ва давлатчилик асослари аниқ кўзга ташланади, деган аксиома мавжуд.

2. Бу китоб билан параллел яратилган “Девону луғатут турк” ҳақида катта бир илмий тадқиқот яратган шарқшунос олим, жадид Фитрат айтадики, - “хоқоний туркчаси ёки туркча аталган мана шул адабий шеванинг беш аср кейинги шакли чиғатойчадир. Шунинг учун биз ўзбек адабиётимизнинг тарихи учун материаллар излар эканмиз, чиғатойчага бориб тўхтаёлмаймиз, чиғатойчанинг онаси бўлгон ҳалиги адабий шевагача, хоқоний туркчасигача боришга мажбурмиз. Бу шеванинг энг эски намуналарини бизга “Девону луғатут турк” беради”. “Девону луғатут турк” қадимги тил мажмуинигина ифодаламай, унда фрагментар ҳолатда тарихий воқеалар ҳам баён этилган.

Мазкур асарда муҳим бир жиҳат унда турк тилининг хусусияти ҳақида гапирилади. Маҳмуд Қошғарий турк тили билан араб тилини пойгада мусобақа ўйнаётган отга ўхшатади. Шунда у туркий тилни чаққонроқ чопади, дейди. Туркий тилнинг хусусияти ҳақида мана бу парчада ҳам фикр билдирилган: Қашғарда ёзилган Мулҳакат ас-Сурах асарининг муаллифи Жамол Қарши 1273 - 74 йилларда Сир Дарёнинг қуйи оқимидаги Барчинлик деган жойда олим шайх ал ислом Хусам ад- дин Абул - Муҳаммад Хамид бин Осим ал- Осими ал- Барчинлиғий билан танишади. Унинг маълумотиға кўра шайх учта тилда ижод қилади. Унинг араб тилидаги шеърлари баландпарвоз, дабдабали муболағаларга бой, форс тилидагилари чиройли, туркий тилдагилари ҳаққонийдир. Шунинг учун чиғатой шоирлари ўзларининг содда тили, фикрини теранлиги билан форс тилидаги баландпарвозликка (прообразы) нисбатан яхшироқ тасаввур қолдирганлар[8.758]. Биз бу фикрнинг намунасини “Қутадғу билиг”ди фойдаланилган мақолларда ҳам кўришимиз мумкин. Мисол учун : “Сут билан кирган, жон билан чиқади”(16-

бет)[7], “Оч нималар емайди, тўқ нималар демайди”, “Қамишзорга ўт кетса, хўлу курук баробар ёнади”, каби халқ мақоллари туркий тил орқали шаклланган халқ гносеологиясида вазиятга тўғри ва аниқ баҳо бериш иқтидорини кўрсатади.

Шунинг учун ҳам мазкур китоб турк ва эрон оламида бошқарув санъатининг намунаси бўлган. Ҳар бир ҳукмронликда уни ўз номи бўлган. Ўз даврида унинг “Шоҳлар учун қоидалар”, “Давлатнинг кўзи”, “Амирликнинг улуғлиги” деган номлари бўлган. Эронда бу китобнинг номи «Турклар шоҳномаси» деб аталган. Баъзи жойларда “Шоҳлар учун маслаҳат китоби» деб юритилади. Турон халқи уни «Қутадғу билиг» деб номлаган. Китобнинг муҳим аҳамиятга эга эканлигини муаллиф ҳам муқаддимада таъкидлайди. У турк тилида ёзилган бу қадар аҳамиятли китобни ҳали ҳеч ким яратмаганини айтади. Ва агар аҳамият берилса, асарда уйғур тилига хослик билинмайди. Бу ерда шу нарсани таъкидлаш муҳимки, муаллифнинг ўзи асарни турк тилида битганини айтади ва туркларни туронийлар, деб айтади. Бу шундан далолат берадики, хитойдаги турклар ўзларини уйғур деб эмас, турклар деб аташган. Уларга уйғурлар деган ном мўғиллар ва хитойликлар томонидан берилган ва шундан келиб чиқиб европа ёки рус тарихчилари ҳам уларни уйғурлар деб атай бошлашган.

3. Фуад Куприлизодининг тадқиқотида араб ва эрон усулидан маноқиблар, аруз ёки мутақориб жанрини олиб ишлатган бўлсаларда, туркий халқлардаги бошқарувчилик руҳи ёндош халқлар маданиятига кучли таъсир қилган. Шунингдек Хитой, Эрон каби ёндош империялар билан ўзаро урушлар ўша давр учун табиий саналсада, туркий халқлар дипломатик муносабатда кучли маданий мулоқот олиб борганлар. Шунингдек, Фирдавсийнинг “Шоҳнома”сидаги Алп Эртунга-Афросиёбга миллий қаҳрамон сифатида баҳо бериш ҳам ўша давр анъаналари руҳини кўрсатади.

Бу тарих рус ориентализми таълимотида масалан Бартольд мисолида, “Турк халқлари тарихи баёни” мақоласида: “Умуман, мўғилистондаги турклар тарихи ҳақида шуни таъкидлаш лозимки, орхун ёзувларига тегишли бўлган ўғузлар жуда тез муддат ичида уйғурлар томонидан сиқиб чиқарилди, уйғурлар эса ўз навбатида туркларга мансуб бўлган бошқа халқлар – Енисейнинг тепасидан келган қирғизлар томонидан сиқиб чиқарилган» . Қолаверса Қошғарийнинг ўзи аксарият рус олимларининг шарқшунослик соҳасидаги ишларида уйғур адабиёти намояндаси, Қашғар адиби деб юритилади, ҳолбуки “Девону луғатут турк”да “Уйғурлар билан уруш” деган бир парча бор. Шунда “Уйғурлар қараб юрдик, тотлар (форс, тожик, сартлар) устига куш каби учуб бордик” - , дейилади.

Шунинг учун ҳам замонавий Ғарб антропологи Эдвард Саид «Ориентализм» деган китобида шарқшунослик соҳасидаги барча тарих Шарқ томонидан эмас, балки уни босиб олувчилар томонидан яратилган, Шарқни ўз тарихи йўқ, - дейди. Шу маънода ўрни келганда айтиш лозимки, Шарқни рус тарихчилигидан орттирган тарихи халқлар ўртасидаги онтогонистик

тарих бўлди ва уни асорати ҳозирда Марказий Осиёнинг бугунги кунида ҳам намоён бўлмоқда.

Ана шундан келиб чиқадиган бўлсак, Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг”, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатут турки” нафақат турк тилини балки тарихий хотирани ҳам сақлаб қолди.

“Қутадғу билиг”нинг профессор Қаяом Каримов муаллифлигида нашр этилган 1971 йилги нашрига сўз боши, Қосимжон Содиковнинг “Қорахонийлар даври туркий ёзма ёдгорликлари тили”, “Ўзбек мумтоз адабиёти” асарлари, Боқижон Тўхлиевнинг “Юсуф Хос Хожиб ва туркий халқлар фольклори” асарлари ориентализмдан холи равишда “Қутадғу билиг” тарихи ва асар хусусиятини объектив ёритишда феноменал тадқиқотлардир.

Ҳозирги кунда миллий идентификация жараёни даврида барча туркий эллар қавмига кирувчи давлатларда миллий тил фундаменти сифатида Ўрхун-энасой ёдгорликлари, Юсуф Хос Хожиб ва Маҳмуд Қошғарий асарларининг курсатилиши миллий идентификациядаги қонуниятга амал қилиб, тил сиёсатида ҳам қанчалик замонавий дунёга интеграциялашув кучли бўлмасин, қанчалик глобаллашув миллий маданиятга таъсир қилмасин, миллий давлат давлат тили борасида ҳам ўз илдизини тарихдан топишга ҳаракат қилишини кўрсатиб турибди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Хожиб ва туркий халқлар фольклори, -Тошкент: Баёз, 2013. 10-бет.
2. Абдурауф Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. 10 б.
3. Зиё Кўкалп. Туркчилик асослари. -Тошкент: 1992
4. Фуад Купрули. Турк адабиётида илк мутасаввифлар. -Тошкент: Академнашр, 2024, 77-бет.
5. Rüdiger Lohlker .The Kutadgu Bilig: some characteristics and its relation to the idea of rule. Istoricheskaya etnologiya [Historical Ethnology]. Vol. 8. No. 3: 389–393. DOI: 10.22378/he.2023-8-3.389-393
6. Dankoff R. From Mahmud Kaşgari to Evliya Çelebi: Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures. Piscataway: Gorgias Press, 2009.
7. Бартольд В.В. Сочинения V том.// Чагатайская литература, –М: Наука, 1968. 607-стр. (758)
8. Юсуф Хос Хожиб, Қутадғу билиг. -Тошкент: Фан, 1971, 16-бет.

KUTADGU BILIG'DE SÖZ MANIFESTOSU

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630061>

Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL*

Özet

Kutadgu Bilig [KB], Türk-İslam medeniyetinin en önemli eserlerinden biridir. KB, ideal devlet yönetiminin yanında insanların birbirleriyle ve devletle olan ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini alegorik tarzda anlatan bir mesnevidir. 6645 beyitten oluşan bu eser, bilim dünyasında bugüne kadar daha çok dil ve edebî özellikleriyle ele alınıp incelenmiştir. Oysa bu metinde birçok disiplin için kaynak teşkil edecek malzeme vardır. Balasagunlu Yusuf'un hemen her bölümde üzerinde durduğu konulardan biri de sözün önemi ve gücüdür. Şair daha kitabın başında dille ilgili müstakil bir başlık açmış, burada dilin erdemlerinden ve söz söylemenin inceliklerinden söz etmiştir. Her biri bir aforizma değerindeki sözlerden oluşan bu kısım otuz beyittir [162-191]. İlerleyen dizelerde bu konuya yeniden dönen şair, ilk bölümde dile getirdiklerini Küntogdı ve Aytoldı diyalogu üzerinden genişletmiştir [955-1044]. Bilgi, akıl, ahlak gibi temel kavramların sözle birlikte anıldığı bu mısralarda Yusuf Has Hacıp, okura her çağın söz bildirisi olabilecek nitelikte öğütler vermiştir. Daha sonra Yükneki Edip Ahmet ve Yunus Emre başta olmak üzere pek çok kişide karşımıza çıkan bu mesajların Türk edebiyatındaki ilk kaynağı KB olmuştur. Şairin kendisinden önce yaşayan filozoflar gibi önce dil, yani sözle ilgilenmesi ve bu durumu metnin geneline yayması, eserin aynı zamanda felsefi bir metin olduğunu göstermiştir.

Anahtar sözcükler: Kutadgu Bilig, söz, manifesto.

The Speech Manifesto in Kutadgu Bilig

Kutadgu Bilig [KB] is one of the most important works of Turkish-Islamic civilization. KB is a masnavi that describes in an allegorical manner how people should relate to each other and to the state, as well as the ideal state administration. This work, consisting of 6645 couplets, has been studied and examined in the scientific world to date, mostly for its language and literary features. However, this text contains material that can serve as a resource for many disciplines. One of the subjects that Balasagunlu Yusuf focuses on in almost every section is the importance and power of speech. The poet has opened a separate heading about language at the beginning of the book; here he talks about the virtues of language and the subtleties of speech. This section, each of which consists of words worth an aphorism, is thirty couplets [162-191]. Returning to

* Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Karaman TÜRKİYE. uysal.idrisnebi@gmail.com

this subject in the following lines [955-1044], the poet expanded what he expressed in the first section through the dialogue between Küntogdı and Aytoldı. In these lines, where basic concepts such as knowledge, mind, and morality are mentioned together with words, Yusuf Has Hacıp gave advice to the readers that could be the verbal declaration of every age. The first source of these messages that we later encountered in many people, especially Yüknegli Edip Ahmet and Yunus Emre, in Turkish literature was KB. The fact that the poet, like the philosophers who lived before him, was first interested in language, that is, words, and spread this situation throughout the text, showed that the work was also a philosophical text.

Key words: Kutadgu Bilig, speech, manifesto.

1. Giriş

Türk dili, edebiyatı ve kültürünün en temel eserleri arasında yer alan *Kutadgu Bilig* [KB], 1069 yılında Balasagunlu Yusuf tarafından Karahanlı Türkçesiyle yazılmıştır. Mesnevi türünde tanzim edilen bu eserin adı, Türkiye Türkçesinde “mutluluk veren bilgi” demektir. Şairine “ulu has hacip” unvanı kazandıran bu şaheser, siyasetname türünün seçkin örnekleri arasında gösterilir. 6645 beyitten meydana gelen manzume; Küntogdı, Aytoldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş adındaki dört kişi ile onların temsil ettiği dört kavram ve değer üzerine inşa edilmiştir.

Eserde hükümdar kimliğiyle okurun karşısına çıkan Küntogdı, doğru töre ve adaleti; vezir göreviyle hükümdarın yanında yer alan Aytoldı, iyi bir yardımcının yönetime ve ülkeye getireceği saadet ve huzuru; vezirin oğlu hüviyetiyle esere dâhil edilen Ögdülmiş, yönetimin temelini teşkil eden doğru kanun ve bilgiye ulaşmanın birinci derecedeki aracı olan aklı; Ögdülmiş’in arkadaşı olarak bulunan Odgurmuş ise akıbet, yani sonu temsil eder. Bunlar, aslında, Yusuf Has Hacıp’in de yer yer eserin diğer mısralarında dile getirdiği gibi hayatın ve varlığın özünü teşkil eden dört unsur gibidir [Eser ve müellifi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kaçalın, 2002].

Her kitabın bir yazılış gayesi vardır. Bu mesnevinin sebep-i telifini de şair; dua, niyaz ve nasihat makamındaki şu sözlerle dile getirir: “*Kitabıma, okuyana mutluluk getirsin, ona doğru yolu göstereyim diye Kutadgu Bilig adını koydum. Ben sözlerimi söyledim, düşüncelerimi yazdım. Bu kitap her iki dünya için de doğruyu gösteren bir rehberdir. Yardımcı bir eldir. Size dosdoğru bir söz söyleyeyim: Her iki dünyayı da devletle elinde tutabilecek olan kişiden daha mutlu kimse yoktur.*” [Çağbayır, 2023, s. 11]

2. Bulgular²⁹⁸

Türk-İslam medeniyetinin en önemli eserlerinin başında gelen KB, ideal devlet yönetiminin yanında insanların birbirleriyle ve devletle olan ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini alegorik tarzda anlatan bir mesnevidir. Bu hacimli metin; bilim, kültür ve sanat çevrelerinde bugüne kadar daha çok dil ve edebî özellikleriyle ele alınıp incelenmiştir. Oysa eserde din, felsefe, halk bilimi, kamu yönetimi, siyaset bilimi, sosyoloji, tarih gibi pek çok disiplin için kaynak teşkil edecek malzeme vardır ve bunlar etraflıca incelenmeyi beklemektedir.

Balasagunlu Yusuf'un hemen her bölümde üzerinde durduğu konulardan biri de sözün mahiyeti, gücü, önemi, değeri ve beşerî münasebetlerdeki yeridir. Şair daha kitabın başında dille ilgili müstakil bir başlık açmış; burada dilin erdemlerinden, söz söylemenin inceliklerinden, sözün yarar ve zararlarından bahsetmiştir. Her biri bir aforizma değerindeki öğüt içerikli sözlerden kurulu bu kısım otuz beyittir [162-191: Arat, 1991, s. 33-35]. İlerleyen sayfalarda bu mühim mevzuya yeniden dönen şair, ilk bölümde tespit ve teklif mahiyetinde dile getirdiği hususları Küntogdı ve Aytoldı diyalogu üzerinden genişletmiştir [955-1044: Arat, 1991, s. 112-121].

“til erdemin münin asığın yasın ayur” [Arat, 1991, s. 33] ve *“ay toldı iligke til erdemin söz asığların ayur”* [Arat, 1991, s. 112] ifadeleriyle başlayan bu bölümlerde şair, sözün mahiyeti, gücü ve öneminin yanı sıra dilin çeşitli işlevlerinden söz eder. Günümüz dil ve edebiyat kaynaklarında [Vardar, 2007; Karaağaç, 2022 vb.] “göndergesel olma, coşku ve heyecanı yansıtma, alıcıyı harekete geçirme, kanalı kontrol etme, dil ötesi olma ve sanatsallık” şeklinde ifadesini bulan bu işlevler, mesnevide “tercümanlık (taşıyıcılık), aydınlatıcı ve yol gösterici olma, muhatabını harekete geçirme, kalıcılık, akıl ve bilgiyle süsleme” gibi sözlerle dile getirilmiştir. Bu mısralarda dikkatleri çeken bir başka konu ise şairin, XX. yüzyılın önemli dil bilimcilerinden Ferdinand de Saussure'ün [1985] dile getirdiği “dil-söz” ayrımı ve ilişkisini daha o yıllarda ifade etmiş olmasıdır. Bununla birlikte müellifin, bazı mısralarda “dil” kelimesiyle açık bir şekilde “söz”ü, yani ferdî dil icrasını anlatmak istediği görülür.

Dil / söz bahislerine *“ukuşka biligke bu tılmaçı til / yaruttaçı erni yorık tilni bil”* [162: Arat, 1991, s. 33] ve *“ilig bir kün ay toldını ündedi / orun birdi oldur diyü imledi”* [955: Arat, 1991, s. 112] beyitleriyle başlayan Yusuf Has Hacıp'in o çağda âdeta bir manifesto niteliği taşıyan tespit ve tekliflerinde şu hususlar öne çıkar:

²⁹⁸ KB'nin farklı isimler tarafından yapılmış neşirleri [Arat, 1991; Kaçalın, YY gibi] ve Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimleri [Çağbayır 2023; Develi, 2019; Silahdaroglu, 1996 gibi] vardır. Bu çalışmada Arat neşri ile Çağbayır aktarımından yararlanılmıştır.

Şair, dili / sözü akıl ve bilginin taşıyıcısı olarak takdim eder. Onun ilk sıraya koyduğu bu işlevden söz ederken tercih ettiği kelime tılmaç, yani tercüman olmuştur. Devamında bu işlevin ortaya çıkardığı bir sonuç olarak dilin insanları aydınlatıcı rolüne değinir. Karanlıkta kalmış görme engelli kişiler için ışık ne ifade ediyorsa akıl ve bilgiyle söylenmiş bir sözün de aynı derecede yararlı olduğunu dile getirerek bu düşüncesini örneklendirir. Müellifin bu bağlamda altını çizdiği konulardan biri de dilin kılavuzluk işlevidir. Şair, bilgiyle söylenen bir sözün insanlar için bir rehber, yani yol gösterici olduğunu ifade eder.

Bilgi, KB'nin inşa edildiği temel kavramlardan biridir. Kitabın hemen her beytine nüfuz eden bu kelime ve düşünceyi şair eserine ad vermek ve birçok beyitte zikretmek suretiyle bilgiye ne denli önem verdiğini gösterir. Yusuf Has Hacıp dili, bilgiye ulaşmak ve cehaletten kurtulmak için başvurulacak temel araçlardan biri olarak görür. Yine mesnevinin pek çok yerinde altını çizdiği üzere, insanı her iki dünyada huzur ve mutluluğa ulaştıracak yegâne vasıta bilgidir. Dolayısıyla insan; aklını, imkânlarını ve önüne çıkan fırsatları değerlendirip ilim tahsil etmelidir.

Şairin söz-bilgi ilişkisi bağlamında söylediklerinden biri, bilginin mutlaka insanların istifadesine sunulması gerektiğidir. Bunun iki yolu vardır: söz ve yazı. İkisi de dil yoluyla gerçekleştirilebilecek eylemlerdir. İnsan, bildiğini gizlememeli, yazılı veya sözlü olarak ifade etmelidir. Bilgili kimseden beklenen, bildiğini paylaşmasıdır. Dil, yani insanın ağzından çıkan sözler, bilginin göstergesidir.

Müellifin bu bağlamda altını çizdiği bir başka konu, bilerek söylenen her şeyin hem bilginin ürünü hem de birer bilgi olduğudur. Bilginin mahsulü olmayan bir sözün temelsiz olduğuna dikkati çeken şair, bu tür konuşmaların insanlar arası ilişkilerde söyleyene büyük zarar vereceğini belirterek sık sık muhataplarını uyarır.

Şair, gerek bu bölümlerde gerekse KB genelinde yer yer sözün afeti üzerinde durur. Ancak sözün zararlarından korkan insanın suskun kalmasını, bilgiyi ve bildiği doğruları paylaşmamasını, iyi ve doğru şeyleri söylememesini de aynı derecede yanlış ve tehlikeli değerlendirir. Yararlı bilgi ve sözlerin örtülü kalmasını doğru bulmaz ve böyle kimseleri de sert bir dille eleştirir.

Temel öğrenme alanlarından biri olan dinlemek de öğrenme yöntemlerinden biridir. Yusuf Has Hacıp söz ve bilgi bahsinde dinlemeye de yer verir. Ona göre sözü dinlenecek kişi bilgili, görgülü ve kültürlü kişi olmalıdır. Böyle kimselerin söylem ve eylemleri bilgilendirici niteliktedir.

Balasagunlu Yusuf'un sadece bu bölümlerde değil eserin genelinde yer yer üzerinde durduğu bir başka konu, sözün “yüceltme-değersizleştirme işlevi”dir. Şair insanın söz vasıtasıyla hayatına olumlu bir istikamet çizebileceğini ve bunun

sonucunda çok iyi imkânlarla kavuşabileceğini, yine söz aracılığıyla olumsuz, hatta kötü durumlarla karşılaşabileceğini ifade eder. Öyle ki “*Başını korumak istiyorsan diline dikkat et.*” uyarısı metinde sıkça karşımıza çıkar. Bu konuda bilgisi ve tecrübesi olan kişilere kulak verilmesi gerektiğini de tavsiye eden şair, âlimlerin ve güngörmüş kimselerin insanları bu hayati meselede her zaman uyardıklarını söyler. Bu bağlamda müellifin, muhataplarının dikkatine sunduğu nasihat mahiyetindeki hususlardan bir kısmı şöyledir: faydasız şeyleri konuşmaktan kaçınmak, yerinde ve zamanında konuşmak, gevezelik etmemek, kısa ve öz konuşmak, sorulmadan lafa girmemek, büyüklerin ve devlet adamlarının yanında konuşma sırasını beklemek, açık konuşmak, güzel konuşmak, bildiğini söylemesi gerektiğinde susmamak... Şair hiç konuşmamayı da doğru bir davranış olarak saymaz. Böyle kimseleri dilsiz benzettir.

Şair iyi ve güzel sözün insanı harekete geçirme vasfına sahip olduğunu söyler. Akıl ve bilgiyle tezyin edilen böyle sözlerin insanları dinç tutacağı inancındadır. Bu düşüncesini “*iki nen bile er karımaz özi / bir edgü kılınçı bir edgü sözi*” [181: Arat, 1991, s. 33] şeklinde dile getiren müellif, genç kalmanın çaresini sözü iyi kullanmaya, söylem ve davranışlarıyla iyi olmaya bağlar.

Yusuf Has Hacıp’in sözle ilgili vurguladığı hususlardan biri de onun kalıcılığıdır. “*toguglı ölür kör kalır belgü söz / sözün edgü sözle özün ölgüsüz*” [180: Arat, 1991, s. 33] mısralarında açıkça dile getirdiği üzere insanların geriye bırakabileceği en güzel miras iyi sözdür. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse insanların istifade edeceği eser bırakmaktır. Unutulmamalıdır ki her doğan fanidir fakat ondan çıkan bir söz ebediyen yaşayabilir. Şair akıl ve bilgiyle örülmüş güzel sözleri, altın ve gümüş gibi değerli madenlerden üstün tutar. Hatta onları hiç tükenmeyecek bir hazineye benzetir. Şair “*kişidin kişiye kumarı söz ol / kumarı sözüg tutsa asgı yüz ol*” [190: Arat, 1991, s. 33] ve “*kişide uçuzı kişi yanşakı / kişide ağırı kişi ol akı*” [1028: Arat, 1991, s. 120] diyerek söz bildirgesini tamamlar.

3. Sonuç

Kadim medeniyetimiz, milletimize her devirde rehberlik edebilecek vasıfları taşıyan çok sayıda esere sahiptir. Tesiri ve kudreti yazıldığı saha ve dönemin sınırlarını aşan bu metinler, bilim ve sanat çevrelerinde “klasik” olarak adlandırılır. Üzerinden çok zaman geçtiği hâlde değerini yitirmeyen, bilakis kıymeti her geçen gün daha çok anlaşılan ve daima türünde örnek gösterilen bu eserler, karanlık gecelerde yolumuzu aydınlatan kandillere benzer. Bunlar bir kanaat önderi gibi her zaman insanımıza kılavuzluk eder. İşte KB bu türden bir eserdir.

Baştan sona doğru yasa, adalet, bilgi, akıl, güzel ahlak, doğruluk, dil, sözün gücü ve önemi, ehliyet, liyakat, iyilik, hayırlı akıbet gibi esaslı kavramlar etrafında ilerleyen metin, daha çok yöneticilerin el kitabı olarak değerlendirilmiştir. Bu hüküm doğru olmakla birlikte eksiktir. Çünkü bu hacimli eserin hemen her

bölümünde verilmek istenen mesajların toplumun bütün fertlerine yönelik olduğu muhakkaktır. Dikkatle okunduğu zaman görülecektir ki toplumun her ferdi şairin birinci derecede muhatabıdır. Zira herkes kendi akıl, ruh ve bedeninden oluşan ülkenin beyidir.

KB'nin her beyti bir vecize gibidir. Dahası, pek çok beyit için bir ayet yahut hadisin meali dense yanlış olmaz. Nitekim eser dikkatle incelendiği zaman şairin; mısralarını ulu kişilerin sözleriyle zenginleştirdiği, ilahi kelamın tefsiri ve peygamber sözlerinin izahı olabilecek şekilde derin manalar taşıyan bir metin örgüsüyle okurun karşısına çıktığı görülür. Bu mana evreninin özündeysen kadim Türk kültürüyle İslami inanç ve değerleri mezceden zengin bir değerler manzumesi vardır.

Bilgi, akıl, töre gibi temel kavramların sözle birlikte anıldığı bu mısralarda Yusuf Has Hacıp, okura her çağın söz bildirisi olabilecek nitelikte öğütler de vermiştir. İnsanın sosyal bir varlık olduğu gerçeğinden hareket eden şair; konuşma adabı, sözün insan hayatındaki yeri ve önemi, dil-insan, dil-toplum ve söz-bilgi ilişkisi gibi esaslı konularda bir manifesto niteliğinde sözler beyan eder. “*Ruhun gıdası doğru sözdür.*”, “*Söz insanı rahatlatmalı, bilgilendirmeli ve onun yüzünü ağartmalıdır.*”, “*Söz bir hazine gibidir.*” şeklindeki bu söylemler, kültür ve medeniyetimizin de mensuplarına olan başlıca telkin ve tavsiyeleri arasındadır. Yine dikkatle incelendiği zaman bu sözlerin “*Ey inanalar! Allah’tan korkun ve doğru söyleyin!*”, “*Allah’a ve ahiret gününe iman eden her kişi ya hayır söylesin yahut sussun.*” gibi ilahi kelamın tefsiri yahut peygamber kavlinin izahı olduğu açıkça görülür. Daha sonra Yükneklî Edip Ahmet [Arat, 2006] ve Yunus Emre [Tatçı, 2020] başta olmak üzere pek çok âlim, şair, yazar ve mutasavvıfta karşımıza çıkan bu mesajların Türk edebiyatındaki ilk kaynağı KB olmuştur. Şairin kendisinden önce yaşayan filozoflar gibi önce dil, yani sözle ilgilenmesi ve bu durumu metnin geneline yayması, eserin aynı zamanda felsefî bir metin olduğunu gösterir. Altmış yaşın kendisini çağırdığı günlerde söylenen bu cümleler, her devrin insanı için hem yol göstericidir hem de kulağa küpe olacak türdendir.

Kaynaklar

Arat, R. R. [1991]. *Kutadgu bilig I metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Arat, R. R. [2006]. *Atebetü'l-hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Çağbayır, Y. [2023]. *Yûsuf Has Hâcib kutadgu bilig*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Develi, H. [2019]. *Yûsuf Has Hâcib devlet yönetme bilgisi kutadgu bilig*.

İstanbul: Kaçalin, M. S. [2002]. *Kutadgu bilig. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde*, 26. Cilt, s. 478-480. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Kaçalin, M. S. [YY]. *Yûsuf Has Hâcib kutadgu bilig*. E-kitap.

Karaağaç, G. [2022]. *Dil bilimi terimleri sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Saussure D. F. [1985]. *Genel dilbilim dersleri*. Çev.: Berke Vardar. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Silahdaroğlu, F. [1996]. *Günümüz Türkçesi ile kutadgu bilig uyarlaması*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Tatcı, M. [2020]. *Yûnus Emre dîvânı*. İstanbul: H.

Vardar, B. [2007]. *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil.

YUSUF XOS HOJIBNING TURKIY TILLAR RIVOJIGA KIRITGAN HISSASI VA HOZIRGI ZAMON

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630094>

Karimov B.R.,

falsafa fanlari doktori, professor,

O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik
instituti yetakchi ilmiy xodimi

Yusuf Hos Hojib turkiy tillar rivojiga, asosan, “Qutadg‘u bilig” asari orqali katta hissa qo‘shgan. “Qutadg‘u bilig” — XI asrda yozilgan qomusiy asar. U qoraxoniylar davlatida shakllangan turkiy tilda yaratilgan turkiy adabiyotning birinchi va eng muhim yodgorliklaridan biridir.

Uning hissasining asosiy jihatlari:

1) Turkiy adabiy tilni kodlashtirish va standartlashtirish. “Qutadg‘u bilig” qoraxoniylar turkiy tilida yozilgan bo‘lib, turkiy adabiy tilining yozma normasining shakllanishiga hissa qo‘shgan birinchi adabiy asarlardan biri bo‘ldi. Asarda adabiy tilga yuksak talablar qo‘yilganligi turkiy tilning yanada rivojlanishiga xizmat qildi.

2) Turkiy tilda adabiy an‘analarning tarqalishiga hissa kiritish. Yusuf Hos Hojib ijodi turkiy tillarning murakkab falsafiy va axloqiy g‘oyalar tashuvchisi bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatib berdi, bu Turkiy tamaddunda adabiy an‘analar rivojiga xizmat qildi. “Qutadg‘u bilig”da o‘sha davrdagi turkiy xalqlarning dunyoqarashi, ijtimoiy asoslari o‘z ifodasini topgan bo‘lib, bu madaniy o‘ziga xoslikni saqlab qolish va uni keyingi avlodlarga yetkazishga xizmat qilgan. “Qutadg‘u bilig” turkiy tillardagi keyingi adabiy asarlar uchun namuna bo‘ldi.

3) Leksik-stilistik fondning shakllanishiga hissa kiritish. Yusuf Hos Hojib turkiy tillarning lug‘at va uslubiyatini boyitdi, yangi atama va iboralarni kiritdi, shuningdek, adabiy uslubni sayqalladi. Bu esa turkiy tillarda adabiyotning yanada rivojlanishiga asos bo‘lgan til normalarining shakllanishiga yordam berdi.

4) Turkiy tamaddunda madaniy va lingvistik o‘ziga xoslik rivojiga hissa kiritish. Yusuf Hos Hojib ijodi turkiy xalqlarning madaniy va lisoniy o‘ziga xosligini mustahkamlashga xizmat qildi, bu asrlar davomida turkiy tillarning saqlanib qolishi va rivojlanishida muhim omil bo‘ldi. Yusuf Hos Hojib ijodi uyg‘ur o‘zbek, qirg‘iz, qozoq, turkman, ozarbayjon, turk va boshqa turkiy adabiyotlarga ta’sir ko‘rsatib, adabiy me’yor va uslublarning rivojlanishiga zamin yaratdi.

5) Madaniyatlararo ta’sir. “Qutadg‘u bilig” turkiy madaniyat va boshqa sivilizatsiyalar o‘rtasida ko‘prik vazifasini ham o‘tab, turkiy tafakkur va tilining boyligi va murakkabligini namoyon etib, ularning boshqa tamaddunlarda tan olinishi va hurmat qilinishiga xizmat qildi.

Shunday qilib, Yusuf Hos Hojib turkiy xalqlarning til o‘zligini mustahkamlashga, ko‘plab avlodlariga ta’sir ko‘rsatgan adabiy an‘ana yaratishga,

turkiy adabiy tilni rivojlantirishga, turkiy tilning adabiyot, falsafa va davlatchilik tili maqomini mustahkamlashga ulkan hissa qo'shdi.

2022 yil 11 noyabr kuni Samarqand shahrida O'zbekiston Turkiy davlatlar tashkiloti davlat rahbarlarining "Turkiy sivilizatsiyaning yangi davri: umumiy taraqqiyot va farovonlik sari" mavzusidagi yig'ilishi bo'lib o'tdi. Yig'ilish natijalari bo'yicha Tashkilot doirasidagi ko'p qirrali hamkorlikni yanada kengaytirishga qaratilgan Turkiy davlatlar tashkiloti sammitining Samarqand deklaratsiyasi qabul qilindi. Turkiy davlatlar tashkiloti faoliyati Turkiy sivilizatsiya hartomonlama rivojiga katta imkoniyatlar yaratmoqda, jumladan turkiy tillar rivoji uchun ham.

Turkiy xalqlar, ularning davlatlari, Turkiy sivilizatsiya Insoniyat sivilizatsiyasi tarkibidagi eng qadimiy va buyuk lokal sivilizatsiyalardan biridir. Turkiy xalqlarning tillari rivoji masalalari hozirgi zamonda dolzarb va ahamiyatli masalalardir.

Ming yillar davomida turkiy til yagona bo'lib kelgan. Garchi yagona turkiyning shevalarga bo'linishi o'rta asrlarda boshlangan bo'lsa-da, asosan XX asrda alohida milliy adabiy tillar darajasidagi tafovutlar vujudga keldi. Bu bo'linib ketish jarayonida XX asrning birinchi choragida avj olgan turkiy dunyo birligi uchun harakat stalinchi qatag'on orqali tor-mor qilinganligi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. Asrlar davomida tarixan shakllangan va "turkiy til" nomi bilan ma'lum bo'lgan tilni turkiy xalqlar uchun umumiy adabiy til sifatida ishlatish sari harakat shu vahshiy qatag'onlar natijasida tugatildi.

1926-1930 yillarda turkiy tillar uchun lotin alfaviti asosida ishlab chiqilgan va bir xillashtirilgan (unifikatsiya qilingan) alifboning o'rniga 1937-1940 yillarda kiril alfaviti asosidagi, rus tili xususiyatlariga moslangan alifbo bir xillashtirishsiz alohida-alohida kiritildi.

Turkiy xalqlar o'zaro yaqinlashishga intilish natijasida bir alifboga o'tishsa yaxshi bo'lar edi, lekin agar ularda bir necha alifbo saqlansa, o'rtaturk tili ayni vaqtning o'zida shu bir necha alifboda mavjud bo'lishi mumkin. Albatta, so'nggi holda ko'proq iqtisodiy sarf-xarajatlar talab qilinadi, lekin bu turkiy xalqlarning o'z taqdirlarini o'zlari belgilab erkin rivojlanishiga va shunday yo'l bilan o'z ixtiyorlari bilan bir-birlariga yaqinlashishlariga xizmat qiladi [1, 2, 3].

Turkiy xalqlar boy milliy madaniyat va adabiyotga ega. Turkiy til jahondagi eng qadimgi adabiy tillar sirasiga kiradi va boy tarixga ega. Boshqa tillar singari, turkiy til tarixida gurkirab rivojlanish va inqiroz davrlari bo'lgan. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijod qilib, turk mamlakatini "yakqalam" aylagan vaqt gurkirab rivojlanish davri cho'qqilaridan biri edi. Yangi tarix davrida gurkirash endi avj olayotganida jinoyatkorona tugatildi. Yangi yuksalish davri bizning kunlarda boshlanishi mumkin, bu barchamizga bog'liq va biz turkiy xalqlar istiqboli, ravnaqi uchun harakat qilishni Navoiy vasiyati, 20 yillar fidoyilari xotirasiga hurmat va xalqlarimiz oldidagi burchimiz, deb bilmog'imiz lozim. O'rtaturk tilining bu yo'lda xizmat qilish imkoniyatlari nihoyatda katta [1, 2, 3].

Amaliy ishlarni boshlash uchun, o'rtaturk tilini yaratish bo'yicha xalqaro tadqiqot institutini (markazini) ta'sis etish maqsadga muvofiq bo'lur edi. Bu markaz har bir turkiy davlatda o'z bo'linmasiga (filialiga) ega bo'lib, ularning ishlarini muvofiqlashtirib turadi. Milliy davlatiga ega bo'lmagan xalqlar tillarini tadqiq etish uchun markaz ekspeditsiyalar tashkil qilishi mumkin.

O'rtaturk tili hozirgi va o'tmishdagi barcha turkiy tillarga yaqii bo'lar edi. Bu til turkiy xalqlar uchun qardosh, lekin betaraf, hech qaysi turkiy millatga ayrim imtiyozlar bermaydigan millatlararo muloqot tili bo'lishi o'rinli. Shuningdek, u butun turkiy dunyo uchun ahamiyat kasb etuvchi fan-texnika axboroti, adabiy va boshqa madaniy qadriyatlarning o'zaro almashuv tili mavqeiga ega bo'lishi maqsadga muvofiqdir [1, 2, 3].

Har bir turkiy xalq vakili o'z ona tilini bilish va uni o'z yurtida ishlatish bilan birga, qo'shimcha ravishda qardosh va yaqin bo'lgan o'rtaturk tilini qiynalmay, tez va oson o'rganadi. Kelajakda o'rtaturk tili har bir turkiy tilni jahon miqyosidagi tillar ta'siri ostida o'ziga xosligini yo'qotishdan muhofaza qiladi. Barcha turkiy tillarning boyligidan foydalangan o'rtaturk tili har tomonlama rivojlangan jahon miqyosidagi tillar bilan teng bellashadigan, yuksak darajada rivojlangan til sifatida turkiy olam birligini yuqori pog'onaga ko'tarishda madad bo'lur edi [1, 2, 3].

Erkinlikka erishib rivojlanayotgan millatning oykumenasi mukammalroq bo'ladi. Millat uning oykumenasiga kiruvchi boshqa millatlar bilan erkin muloqotda bo'lib, ular bilan hamkorlikdagi umumiy maqsadlarga yo'naltirilgan faoliyati natijasida boshqa millatlar bilan yaqinlashadi, aks holda yaqinlasha olmaydi, yotsiraydi, ya'ni hozirgi davrda shakllanib bo'lgan turkiy millatlar faqat erkin umumiy faoliyat natijasida yotsiramay, borgan sari yaqinlashishi mumkin, chunki bizlarning umumiy turkiy tilimizni, madaniyatimizni, ma'naviyatimizni, dunyomizni rivojlantirish kabi ko'plab fundamental umumiy maqsadlarimiz va porloq istiqbollarimiz bor [4, 5, 6, 7].

Alisher Navoiy bundan 500-550 yil muqaddam o'zining qahramonlarcha, daholarcha buyuk mehnati va ijodi bilan o'sha davrdagi turkiy tamaddunning til birligining asosiy va strategik vazifasini turkiy tilning ko'pchilikga tushunarli mezonlarini yaratib, hal qila oldi. Turkiy xalqlarning ko'pchiligini, o'sha davrdagi til va shevalarini, ayniqsa islomni qabul qilgan turkiy xalqlarni qamrab olgan "turkiy" tili edi. Bu natija uning butun hayotidagi eng muhim vazifalaridan biri edi. Uning idiolekti to'rt asr davomida turkiy tamaddun taqdirida ulkan birlashtiruvchi rol o'ynagan buyuk "turkiy" tilining mezoniga aylandi;

Ismoil Gasprali yaratgan "Terjiman" gazetasi (1883-1918) aksariyat turkiyzabonlar, ayniqsa, islom dinini qabul qilgan turkiy xalqlar vakillari uchun tushunarli tilda nashr etilgan. Bu gazetaning tili ma'lum darajada umumiy turkiy til bo'lib, uni ayniqsa islom dinini qabul qilgan turkiy xalqlar vakillari yaxshi tushungan, garchi u chuvash tilini, saxa tilini, tuva, xakas, dolgan va ba'zi boshqa tillarni qamrab olmagan bo'lsa-da. Ismoil Gasprali turkiy tamaddunning birligini saqlash va rivojlantirishning strategik va asosiy vazifasini quyidagicha ifodalagan: "Tilda, fikrda, ishda birlik!". U tomonidan 100-150 yil avval belgilab berilgan va

hal etilgan bu vazifa turkiy tilning yagona standartini yaratish orqali turkiy sivilizatsiya ijodkor ziyolilari kuchlarini yagona “Terjiman” gazetasi doirasida birlashtirish.

Turkistonda bir davlat va bir millat shakllantirish imkoniyati yuz yil avval bor edi, lekin bu imkoniyat Rossiya imperiyasi va SSSR faoliyati oqibatida qo‘ldan boy berildi va endi bu imkoniyat yo‘q. Hozirgi zamonda o‘zbek, qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq millatlari va ularning davlatlari obyektiv reallikda mavjud. Hozirgi zamonda o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq) millatining chegarasi aniq – kim o‘zini men o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq) millatiga mansubman, o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq) millati mening millatim, uning milliy manfaatlari uchun kurashaman, o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq) millatining barcha tashqi va ichki dushmanlari bilan jang qilishga tayyorman, degan barcha insonlar o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq). O‘rug‘idan, qabilasidan, genetik ko‘rsatkichlaridan, kelib chiqishidan, tug‘ilgan joyidan, ijtimoiy statusi va boshqa aksidensiyalaridan qat’i nazar u o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq). Ushbu millatlarning mavjudligini inkor qilmoqchi bo‘lgan shahs o‘z subyektiv istaklarini, orzularini, fantaziyalarini obyektiv borliqga kiritmoqchi bo‘ladi va Markaziy Osiyo taraqqiyotiga millatlararo ziddiyatlar kiritib, mintaqani falokat yo‘liga boshlaydi.

O‘sha davrdan beri turkiy va jahon sivilizatsiyasining 100 yildan ortiq jadal ijtimoiy taraqqiyoti o‘tdi. Bu jarayonlar davomida turkiy xalqlar va ularning tillari bir-biridan ancha uzoqlashdi va hozirda 30 ga yaqin mustaqil turkiy xalqlar va 30 ga yaqin mustaqil turkiy milliy tillar shakllangan va mavjud bo‘lib, ularning aksariyatini yozma adabiy tillar tashkil etadi. 6 turkiy milliy adabiy tillar BMT tomonidan tan olingan mustaqil davlatlarning davlat tillari hisoblanadi. Yana 14 ta turkiy milliy adabiy tillar o‘zlarining davlat tuzilmalarida davlat tillari hisoblanadi. Bunday yangi sharoitda turkiy sivilizatsiyaning birligini saqlash va rivojlantirishdek strategik va fundamental vazifani hal qilishning yangicha yo‘li kerak. Ishonamizki, Ismoil Gaspralining “Tilda, fikrda, ishda birlik!”, degan g‘oyasi hamon to‘g‘ri va biz birinchi navbatda turkiy tamaddunning til birligini saqlash va rivojlantirish uchun kurashishimiz kerak. O‘rtaturk tilini yaratishni ushbu til birligini ta‘minlashning yangi zamonaviy usuli sifatida qarashimiz o‘rinlidir [4, 5, 6, 7].

O‘rtaturk tilini barcha turkiy tillarning lingvistik qoidalarini o‘rtalashtirish usuli bilan yaratish va bu borada matematik va kompyuter lingvistika usullaridan foydalanish taklif qilinmoqda. Bu til turkiy tillarning tenghuquqligini, har bir turkiy til o‘z mintaqasida davlat tili sifatida saqlanishini va rivojini ta‘minlar edi. O‘rtaturk tili turkiy halqlar orasida ixtiyoriy ravishda ishlatiladigan millatlararo muloqot tili, umumturkiy va umuminsoniy ahamiyatga ega ma‘lumotlar barcha turkiy millatlarning umumiy harakati bilan jamlanadigan til vazifalarini bajarishi mumkin bo‘ladi. Natijada Turkiy sivilizatsiya Birlashgan Millatlar Tashkiloti

e'tirof etadigan halqaro tillar qatoriga o'rtaturk tili qo'shilishiga erishishi mumkin bo'lar edi.

G'arb sivilizatsiyasi informatsion resurslarda, intellektual salohiyatda, inson kapitalida Sharq sivilizatsiyasidan o'zib ketdi. G'arb sivilizatsiyasining to'rt tili (ingliz, rus, ispan, fransuz tillari) xalqaro tillar, jahon tillari deb e'tirof etilgan, Sharq sivilizatsiyasining faqat ikki tili (xitoy va arab tillari) xalqaro tillar, jaxon tillari deb e'tirof etilgan. G'arb sivilizatsiyasining ingliz tili hozirgi zamonda global miqyosda ustuvor xalqaro til, global jahon tili maqomiga erishishga yaqinlashmoqda.

Buyuk mutafakkirlar merosining jahon ilm-fani va madaniyati tizimiga kirishida turli tillardagi asarlarning bir tilga tarjima qilinishi katta ahamiyat kasb etadi. VIII-XI asrlarda arab tiliga juda ko'p asarlar tarjima qilindi va bu Sharq Uyg'onish davrining shakllanishiga yordam berdi. XII asrda Yevropa lokal sivilizatsiyasining ilmiy va madaniy tili bo'lgan lotin tiliga ko'plab asarlarning tarjima qilinishi roman va german xalqlarining tez ilmiy va madaniy rivojlanishiga, oxir-oqibat Yevropada Uyg'onish davriga, so'ngra Yevropa sivilizatsiyasining boshqa lokal sivilizatsiyalar ustidan hukmronligiga olib keldi. XXI-asr axborot asriga aylanganidan buyon har bir lokal sivilizatsiya o'zining o'rtalashtirilgan tilini yarata olsa va bu tilda ushbu lokal sivilizatsiya uchun ahamiyatli bo'lgan ma'lumotlarni hamda global ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni to'play olsa, u tez rivojlanib, katta muvaffaqiyatlarga erisha olardi. Shuningdek, agar jahon sivilizatsiyasi o'rtalashtirilgan jahon tilini yaratgan bo'lsa, u o'zining ijobiy konstruktiv rivojlanishiga va insoniyatning global muammolari hamkorlikda hal qilinishiga erishgan bo'lar edi.

Turkiy tillar alifbosi masalasini, meni fikrimcha, quyidagi usul bilan yechish maqsadga muvofiqdir [8] :

Turkiy tillarda jami mavjud bo'lgan 39 fonemaning har biriga bittadan 39 grafema kiritish taklif qilinmoqda. Bu grafemalar to'rt yozuv tizimi asosida tuziladi: 1) lotin alifbosi asosida; 2) kirill alifbosi asosida; 3) arab alifbosi asosida; 4) o'rxun-yenisey yozuvi asosida [9, 10, 11, 12].

Har bir turkiy tilda tuzilgan matn shu alifbolarning birida tuziladi va barcha boshqa asosdagi alifbolardagi variantlari avtomatik transliteratsiya orqali hatosiz shakllantiriladi. Turkiy tilli inson matnni qaysi alifboda o'qishni istasa o'sha alifboda o'qishga imkoni bo'ladi va u matnni o'zining ko'nikmalariga mos alifboda o'qiydi. Turkiy tillarning umumiy 39 fonemasidan har bir turkiy millat tilida muayyan miqdordagi fonemalar tizimi bo'ladi. Ushbu turkiy til o'z alifbosiga shu fonemalarga tegishli grafemalardan foydalanadi.

Har bir turkiy millatda o'zining ustuvor alifbosi bo'ladi va ushbu alifboda ta'lim tizimi tashkil qilinadi, kitoblar nashr qilinadi, ommaviy axborot vositalari ishlaydi, ish yuritish olib boriladi. Barcha ushbu ma'lumotlar elektron fayllar shaklida ham mavjud bo'ladi va avtomatik tarzda tegishli boshqa alifbolarda ham zudlik bilan shakllantirilishi mumkin bo'ladi.

Turkiy tillar alifbosi masalasining ushbu yechimini “o‘rtabitik” deb nomlasa yaxshi bo‘ladi deb o‘ylayman, chunki agar “o‘rtaalfavit” desak ko‘p turkiy tillarda alifbo degan so‘z yo‘q, agar “o‘rtaalfavit” desak turkiy tillarda qadimdan o‘zining tili va yozuvi bo‘lmagandek bo‘ladi.

O‘rtabitik barcha turkiy xalqlarga qulay bo‘ladi, chunki turkiy xalqlar hozirgi zamonda lotin, kirill va arab alfavitidan foydalanadi va ular o‘zi o‘rgangan, yaxshi ko‘nikmalari mavjud bo‘lgan alfavitda butun Turkiy sivilizatsiya informatsion fazosidagi ma’lumotlardan foydalanishga imkoniyati bo‘ladi. Ayni vaqtda Turkiy sivilizatsiya informatsion fazosidagi barcha ma’lumotlar qadimgi ajdodlarimiz o‘zi yaratgan o‘rxun-yenisey yozuvida ham mavjud bo‘ladi. O‘rtabitik tizimi barcha hozirgi zamonda mavjud va o‘tmishda mavjud bo‘lgan turkiy xalqlarning merosini, informatsion resurslarini optimal ravishda grafemik jihatdan birlashtirishga imkon berar edi.

Adabiyot:

1. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Ўртатурк тили. Ташкент: Мехнат, 1992;
2. Karimov B.R., Moutalov Sh.Sh. Averaged languages: an attempt to solve the world language problem. Tashkent, 1993 (иккинчи нашр 2008 й., учинчи – 2019 й.);
3. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. Ташкент: Фан, 2008. (второе изд. в 2019 году);
4. Karimov B. The oikumenic concept of nation and problems of development of languages. Qarshi, 2003;
5. Каримов Б.Р. Ойкуменическая концепция нации и проблемы развития языков. Қарши: Насаф, 2003;
6. Каримов Б.Р. Ойкуменическая концепция нации и проблемы развития языков. Якутск, 2004;
7. Каримов Б.Р. Инсон, миллат, тил: тараққиёт муаммолари. Қарши: Насаф, 2003.
8. Каримов Б.Р. Ўзбек тили истиқболлари ва учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш масалалари // «Маънавий мерос ва III Ренессанс асосини яратиш масалалари: изланишлар, тадқиқотлар, истиқболлар» мавзуидаги халқаро конференция мақолалари тўплами. Самарқанд. «Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази» нашриёти, 2023. 233-248 б.
9. Karimov B.R. Proposals for a Common Turkic alphabet and the creation of a common Turkic writing system “ortabitik” // Journal of New Century Innovations, 2024, 64(3), 136-144. <https://scientific-jl.org/index.php/new/article/view/2610>
10. Karimov B.R. Umumiy turkiy alfavit bo‘yicha takliflar va o‘rtabitik yozuv tizimi // Образование наука и инновационные идеи в мире, 56(4), 169-174. <https://scientific-jl.org/index.php/obr/article/view/1904>
11. Каримов Б.Р. Умумий туркий алфавит бўйича таклифлар ва ўртабитик ёзув тизими // Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 32(2), 150-154. <https://scientific-jl.org/index.php/tal/article/view/1857>

12. Каримов Б.Р. Предложения по общетюркскому алфавиту и созданию системы общетюркской письменности “ортабитик” // International Scientific Conference «Modern Scientific Technology» (November 1, 2024). Stockholm, Sweden, 2024 <https://ojs.publisher.agency/index.php/MSC/issue/view/107>

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ – ТУРКИЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯНИНГ БУЮК ҚОМУСИЙ МУТАФАККИРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15630486>

Тураев Бахтиёр Оманович

Фалсафа фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги
Имом Бухорий халқаро маркази директори
Бош маслаҳатчиси, етакчи илмий ходим

Қорахонийлар даврида ижод қилган буюк мутафаккир, қомусий олим ва таниқли давлат арбоби Юсуф Хос Ҳожиб (1016-1070) ҳақида турли манбаларда узук-юлуқ маълумотлар учрайди, жумладан унинг туғилган ва вафот этган йиллари ҳақида ҳам. Кўпчилик тадқиқотчилар бундай маълумотлар кўплиги ва бир-бирига зид келувчи маълумотлар бўлганлиги сабабли туғилган ва вафот этган йиллари ўрнига сўроқ белгисини қўйишади, ёки қисқа қилиб, XI асрда ўтган деб ёзиб қўйишади. 17.12.2017 да Ziyouz.uz интернет сайтида берилган маълумотда шундай дейилган: «Юсуф Хос Ҳожиб (асл исми Юсуф) (тахм. 1020/21, Болосоғун— ?)—туркигўй шоир, мутафаккир, давлат арбоби. «Қутадғу билиг» достони муаллифи. Унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумотлар берувчи ягона манба ҳам «Қутадғу билиг» китобидир»²⁹⁹. Яна бир манба - Википедия энциклопедияси сайтидада чоп этилган мақолада эса «Юсуф Хос Ҳожиб 1015-1016 йиллари ҳозирги Қирғизистоннинг шимолий қисмида жойлашган Тўқмоқ шаҳри яқинида жойлашган, илгари Болосоғун, ҳозир “Буран” деб аталган шаҳарчада туғилган. У тахминан 54 йил яшаб, эҳтимол Қашғарда 1070 йили вафот этган бўлиши мумкин»³⁰⁰, деган ноаниқ ва мавҳум маълумот берилган. Тадқиқотчилар, бизнинг назаримизда, нима учундир қорахонийлар даврини тадқиқ этишга нисбатан кам эътибор қилишган. Бунинг асосий сабаби тарих фанида европоцентризм гояларини устуворлиги ва туркий цивилизация тарихини ўрганишга негатив ёндашувларнинг мавжудлигидан бўлса керак.

Хуллас, Юсуф Хос Ҳожиб қорахонийлар даврида яшаган ва Ғарбий қорахонийлар давлатида Ибраҳим ибн Насриддин Табғочхон (1040-1068) ҳокимиятида Хос Ҳожиблик (“Эшик оғаси” деб аталган) лавозимида хизмат қилган³⁰¹. Болосоғун (ҳозирги Тўқмоқ) шаҳрида 1015-16 йили туғилган, кўп тилларни билан, хотираси ўткир ва нотик инсон бўлган. Ислом динига эътиқод қилган ва халққа ислом маданиятини сингдиришда фаоллик кўрсатган. У давлатлар аро можароларни ечишга, муҳолифларни бир-бири билан яраштиришга уста киши эди, деб таъкидлашади унинг биографлари.

²⁹⁹ <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/yusuf-xos-hojib/>

³⁰⁰ Қаранг: https://ru.wikipedia.org/wiki/Юсуф_Баласагуни

³⁰¹ Назаров Қ.Н. Жаҳон фалсафаси қомуси. – 2-жилд. – Тошкент: ЎФМЖ нашриёти, 2022. Б.604.

Табғачхон давлати ўзига пойтахт сифатида Бухоро ва Самарқандни танлаган. Бу шаҳарларда олий мадрасалар курдиради, йўлларни тартибга келтирган, ҳаммомлар, зиёратгоҳлар ва масжидлар бунёд қилишган. Олий мадрасалар талабалари учун махсус ётоқхоналар ҳамда халқ учун шифохоналар қуришган.

Юсуф Хос Ҳожиб юқорида айтганимиздек, бу давлатда хос ҳожиблик мақомида иш олиб борган ва ундан қолган фундаментал асар “Қутадғу билиг” (“Саодатга элтувчи билим”) асари ўз давридаги энциклопедик билимларни ўзида жамлаган асар бўлиб, у 1069-1070 йиллари ёзилган. Мутафаккирнинг бир қанча бошқа асарлари ва шеърлари ҳам бўлган, лекин улар сақланмаган. Зиёуз.уз сайти маълумотига кўра Юсуф Хос Ҳожиб бу асарини *«Болосоғунда бошлаб, Қашқарда ёзиб тугатган ва қорахоний ҳукмдор Табғоч Буғрохонга такдим этган»*³⁰² - деб таъкидлайди. Афсуски, интернет сайтида Табғоч Буғрохон ҳақида ҳам қониқарли маълумот йўқлиги маълум бўлди. Бу давр исломий қадриятлар эндигина шарқий худуд халқлари орасига ёйилиб бораётган давр бўлган. Юсуф Хос Ҳожиб эътиқодли мусулмон олими сифатида қадимий туркий қадриятлар билан исломий қадриятларни уйғунлаштирган ҳолда “Қутадғу билиг” китобида кишиларни ахлоқий камолотга етаклаган.

Бу китобда инсон тараққиётида ахлоқ, билим, тил ва эътиқоднинг ўрни масаласи ёрқин бўёқларда маҳорат билан чизиб берилган. Бу ҳақда таниқли қадриятшунос олим Эргаш Очилов шундай ёзади: ««Қутадғу билиг» достонини яратар экан, муаллиф ўз олдида қорахонийлар давлати ҳокимиятини мустаҳкамлаш, Тавғачхон билан Элоқхонлар ўртасидаги ихтилофларни бартараф этиш, ҳукмрон доираларнинг турли ижтимоий табақаларга муносабатини белгилаш, маърифат ва ободончилик учун кураш, яхши хулқ-одобни тарғиб қилиш каби мақсадларни қўйган. Бу билан Юсуф Хос Ҳожиб ўз даврининг йирик маърифатпарвари ва донишманди сифатида гавдаланади»³⁰³. Китобдаги маълумотлардан маълум бўладики, мутафаккир ўз халқига, юртига, миллатига чин қалбдан меҳр қўйган инсон бўлиб, ўз давридаги барча билимлардан хабардор кенг қиррали илмлар соҳиби бўлган. Шу сабабли бу мутафаккирни қомусий билимлар эгаси деб таърифлаш мумкин. Унинг асарлари туркий халқлар маданиятининг қадимий илдизларини жонлантирувчи, турий тил бойлигини ифодаловчи маънавий қадриятларимиз жумласига киради. Жадид-олимларимиздан бири Фитрат бу китоб ҳақида тўхталиб: ««Қутадғу билиг» санъатли бир шеър мажмуаси эмас, манзум бир ахлоқий, идорий китобдир. Бунда инсон сифатларидан адолат, давлат, ақл, қаноатни мажоз йўли билан тўрт киши этиб кўрсатиладир»³⁰⁴, - деб ёзади. Ҳақиқатдан ҳам бу асарда тимсолий ифодалар, сўз ўйинлари мўл-

³⁰² <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/yusuf-xos-hojib/>

³⁰³ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-q/qutadgu-bilig-uz/>

³⁰⁴ Фитрат. Қутадғу билг. // Абдурауф Фитрат Танланган асарлар. 11 жилд. Илмий асарлар. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. - Т.: Маънавият, 2000,Б. 11-17;

кўл. Бу Юсуф Хос Ҳожибнинг бадиий маҳорати нақадар юксак бўлганлигидан далолат беради.

Тадқиқотчилар, Юсуф Хос Ҳожиб Форобий, Беруний, Ибн Сино, Фирдавсий асарларидан илҳомланган, деган фикрларни беришади. Бу олимлар ўша даврда асосан илм-фан тили бўлган арабча ва бадиий адабиёт тили бўлган форсий тиллардан фойдаланган. Юсуф Хос Ҳожиб эса туркий тилнинг мавқеини кўтариш мақсадида бу асарни туркий тилда ёзганлигини алоҳида таъкидлаб кетган. Ҳақиқатдан ҳам Юсуф Хос Ҳожибнинг бу фундаментал асари туркий тилдаги йирик манба бўлиб хизмат қилмоқда. Тилшунос олимлардан бири Боқижон Тўхлиев «“Қутадғу билиг”даги фикр мулоҳазаларнинг бошқа бирорта ижодкорга ўхшамаган бадиий ифодаси, айниқса, соф туркона сўзларнинг жаранги, улар замиридаги юксак инсоний туйғулар»³⁰⁵ мавжудлигини алоҳида қайд этиб ўтади.

Бу асарнинг қадр-қиммати бугунгача ўз аҳамиятини йўқотмаган. Темурийлар даврида Мирзо Улуғбек 1444 йили Аҳмад Югнакийнинг “Хиббат ул ҳақойиқ” ва Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарларини қайта кўчиртириб, халқ орасида тарқатган экан.

Китобни ўқиганда муаллифнинг ибораларни ишлатишдаги маҳорати, таърифларида нозик қочириқлар, ўз давридаги ижтимоий иллатлар устидан маҳорат билан ҳажв қилишлари кўзга ташланади. У тимсолий образлар орқали ижтимоий тузумда учрайдиган ноҳақликлар, адолатсизликлар, хиёнатлар танқид остига олинади. Бу китобда ифодаланган ғоялар халқни тўғри сўзликка, инсоф ва диёнатга чорлайди. Китобдаги муаллифнинг фикрлари унинг ниҳоятда ўткир ақл-идрокидан, нозик диди ва фаросатидан далолат бериб турибди. Унинг теран хулосаларидан муаллифнинг кенг кўламда ретроспектив фикр юритишини сезиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда Юсуф Хос Ҳожиб туркий цивилизация тараққиётида алоҳида ўринга эга бўлган буюк қомусий олим ва инсоният тарихида ахлоқий қадриятлар ҳимоячиси сифатидаги ижоди билан ном қозонган йирик мутафаккирдир

АДАБИЁТЛАР

1. Абдуллаева Н.Б.. “Қутадғу билиг” асарида тил ва сўз одоби масалалари // [file:///C:/Users/Administrator/Downloads/utad-u-bilig-asarida-til-va-s-z-odobi-masalalari%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/Administrator/Downloads/utad-u-bilig-asarida-til-va-s-z-odobi-masalalari%20(3).pdf)
2. Назаров Қ.Н. Жаҳон фалсафаси қомуси. – 2-жилд. – Тошкент: ЎФМЖ нашриёти, 2022. Б.604.
3. Тўхлиев Боқижон. Юсуф Хос Ҳожиб ва туркий халқлар фолькори. Баёз” нашриёти . Тошкент – 2013.
4. Фитрат. Қутадғу билнг. // Абдурауф Фитрат Танланган асарлар. 11 жилд. Илмий асарлар. Нашрга тайёрловчи ва изохлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. - Т.: Маънавият, 2000,.

³⁰⁵ Тўхлиев Боқижон. Юсуф Хос Ҳожиб ва туркий халқлар фолькори. Баёз” нашриёти . Тошкент – 2013.Б.5.

5. *Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадгу билиг.* (Туртликлар). Нашрга тайёрловчи Қ. Ка-. Т., Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт римов. нашриёти, 1971. 160 бет.
6. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-q/qutadgu-bilig-uz/>
7. https://ru.wikipedia.org/wiki/Юсуф_Баласағуни
8. <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/yusuf-xos-hojib/>